

اولین دوره شکل گیری احزاب رسمی در ایران معاصر

۸ آذر ۱۴۰۲ ساعت ۱۴:۱۱

در دوره دوم مجلس شورای ملی اگرچه از وجود کم‌رنگ انجمنهای معدودی خبر داده شد، اما از آن همه انجمنهای دوره اول اثری نبود و دولت و مجلس از این ناحیه مشکلات کمتری داشتند. جهت‌گیریهای انقلابی و اعتدالی مجلس اول، در مجلس دوم جای خود را به احزاب رسمی داد. حزب اعتدالیون با بیش از ۳۶ عضو، اکثریت مجلس را به خود اختصاص داد و حزب دمکرات با ۲۸ عضو، جناح اقلیت را تشکیل می‌داد.

مجلس، نماد مشروطیت و نظام پارلمانی است. مقارن با اوج گرفتن تحولات نهضت مشروطه پس از تعیین دولت و برکناری احمدشاه قاجار و اعدام شیخ فضل الله نوری در مجلس اول، دولت جدید درصدد برآمد تا انتخابات را برگزار کند و مجلس دوم شورای ملی را تشکیل دهد. نظامنامه انتخابات دوم در اواخر سلطنت محمدعلی‌شاه با همکاری دولت مرکزی و انجمن ایالتی آذربایجان، به نمایندگی از دیگر انجمنهای کشور، تهیه شد. ۱ نظامنامه انتخابات مجلس اول، بر پایه انتخابات صنفی بود. ولی نظامنامه انتخابات مجلس دوم، بر پایه انتخابات غیر صنفی و دو درجه‌ای تدوین شده بود. بدین معنا که در هر حوزه انتخابیه ابتدا به وسیله مردم سه برابر تعداد نمایندگان مورد نیاز، نماینده انتخاب می‌شد و آنگاه منتخبین از میان خود نماینده‌های را برگزیده و به مجلس می‌فرستادند. در مجلس دوم تعداد نمایندگان از ۱۶۲ نفر به ۱۲۰ نفر کاهش یافت و نمایندگان تهران هم از ۶۰ نفر به ۱۵ نفر کاهش یافتند.

تفاوت‌های دیگری نیز میان قانون انتخابات مجلس اول و دوم وجود دارد. به هر حال، انتخابات مجلس دوم برگزار شد، اما مهم آن است که این بار سلامت انتخابات نه از سوی درباریان، که از سوی خود مشروطه‌خواهان آسیب می‌دید و آنان متهم به نقض مشروطیت و تقلب در انتخابات برای ورود به مجلس می‌شدند. ثقة‌الاسلام تبریزی در نامه‌ای درباره انتخابات آذربایجان اینگونه می‌نویسد: «کار و کلای آذربایجان هم زار است اشخاصی که انتخاب شده‌اند اولاً با دسیسه و تقلبات بوده و ثانياً در کمال بی‌لیاقتی و بی‌علمی و بی‌کفایتی تشریف دارند. آن رفیق معهود [تقل‌زاده] صاحب ورقه ابد حق عضویت انجمن که تحصیل کرده بود، نداشت زیرا که دارای شرایط انتخاب نبود، نه ملک داشت نه مالیات‌بده بود ولی با نیتی و قصدی اول او را داخل انجمن کردند و اسم گذاشتند که حیاط ملکی به او بخشیده‌اند و حال آنکه بالمره دروغ بود. بعد اعضاء، یک نفر معین [کمک] کمیته ترتیب داده اسم پاره‌های اشخاص را به مردم نویسانیدند که از جمله مدیر [روزنامه] مساوات و مدیر [روزنامه] نجات و شیخ رضا دهخوارقانی و امثال او بود که دو نفر اولی معروفیت محلی ندارند، ثانياً ابداء خبرویت و بصیرت از وضع آذربایجان ندارند، بالجمله سعی کردند که پارتی خود را محکم نمایند، در دوره ثانی انتخابات تقلبات کردند تا قرعه به اسم هواخواهان و همیاران خودشان برآمد. رفیق

... [تقی‌زاده] از نهایت دست‌پاچگی خواست اعتبارنامه بگیرد، بلکه ۴۰۰ تومان پول نقد گرفت، این تجارت چه ضرری به ایشان دارد؟ به قول خودمان «آباد اولسا بلبلیم، خراب اولسا بایقوشی». ۳ عقیده جمعی بر این است و هوالحق که انتخاب اعضاء برای دارالشوری ماده غلط شده، گذشته از این معنی به علت اینکه انتخاب را باید انجمن بکند و الا در تحت نظارت حکومت و معارف شهر باید انتخاب شود. اعضاء انجمن فقط ۷ نفر بودند باقی استعفا کرده بودند، هفتمین همان مولانا [ناصر حضرت] بود که از اصل عضویت قانونی نداشت. و انتخاب و کلا در تحت نظارت همچو انجمن غیر قانونی شده، اعضاء انجمن ۱۲ نفر بودند، چهار نفر استعفا کرده بودند، مانده بود هشت نفر و قانون بر این است که اگر دوثلث اعضاء حاضر یا موجود نباشد انجمن رسمیت نخواهد داشت. یک نفر نیز حالش آن بود که گفتیم، ماند ۷ نفر «فلم یشد قانونیا» [یعنی: پس هرگز قانونی نمیشود].

حال آن شخص سید [تقی‌زاده] که همه این پارتیها دور سر او ملاگردید معلوم است که از انقلابیون سخت و در تهران شیوه‌ها زد اما امروزها از آن هوا افتاده و رنگ معتبری ندارد. ۴

در آن ایام، از تقلب در انتخابات سخن بسیار گفته شد ولی بیش از این پرداختن به آنها ضرورتی ندارد. افزون بر این، نسبت به انتخابات مجلس اول، جریان انتخابات مجلس دوم بسیار به درازا کشید. مجلس دوم با تعداد نصف بعلاوه یک نمایندگان، ۶۱ نفر، افتتاح شد و بقیه نمایندگان به تدریج برگزیده شدند به طوریکه «تا اواخر این دوره، یک چهارم از وکلای مجلس نرسیده بودند». ۵۰ بالاترین تعدادی که هنگام رأی‌گیری ثبت شد، ۸۰ نفر است. البته این نه بدان معناست که فقط این تعداد از نمایندگان برگزیده شدند، بلکه آنگونه که برخی از مطبوعات آن دوره مطرح کردند و در مجلس هم گفته شد، عده‌ای از نمایندگان در مجلس حضور نمی‌یافتند و به جای آن، به وزارتخانه‌ها می‌رفتند و برای منافع شخصی خود می‌کوشیدند. ۶

در این دوره اگرچه از وجود کم‌رنگ انجمنهای معدودی خبر داده شد، ۷ اما از آن همه انجمنهای دوره اول اثری نبود و دولت و مجلس از این ناحیه مشکلات کمتری داشتند. جهتگیریهای انقلابی و اعتدالی مجلس اول، در مجلس دوم جای خود را به احزاب رسمی داد. حزب اعتدالیون با بیش از ۳۶ عضو، اکثریت مجلس را به خود اختصاص داد و حزب دمکرات با ۲۸ عضو، جناح اقلیت را تشکیل می‌داد. ۸. سه حزب کوچک دیگر به نامهای «اتفاق و ترقی»، «ترقیخواهان لیبرال» و «جمعیت ترقیخواهان ایران» نیز وجود داشتند اما تعداد اعضاء آنها قابل توجه نبود. دو حزب عمده اعتدالیون و دمکرات بودند که جهتگیریهای مجلس را شکل داده و مدیریت می‌کردند. شخصیت‌هایی همانند آیتالله طباطبایی و آیتالله بهبهانی و بسیاری از رجال سیاسی و اشراف از اعتدالیون پشتیبانی می‌کردند. میرزا محمدصادق طباطبایی (فرزند آیتالله طباطبایی)، میرزا علی‌اکبرخان دهخدا، میرزا علی‌محمد دولتآبادی، حاج آقای شیرازی و شکراللهخان قوامالدوله، مهم‌ترین رهبران این حزب بودند. در برابر، سید حسن تقی‌زاده، حسینقلی‌خان نواب، سلیمان میرزا، وحیدالملک شیبانی و سید محمدرضا مساوات مهم‌ترین رهبران حزب دمکرات بودند. ۹. این حزب خود را سخنگوی «طبقه روشنفکر جدید» ۱۰ می‌دانست. این در حالی بود که هنوز در جامعه ایران آن روز، چیزی به نام طبقه روشنفکر، به عنوان

یک «طبقه اجتماعی وجود نداشت. بر پایه اساسنامه و مرامنامه‌های نوشته شده از سوی این دو حزب و همچنین با توجه به عملکردشان، اعتدالیون بر میان‌هروی تأکید داشتند و دمکراتها رادیکالیزم را نمایندگی می‌کردند. ۱۱ مخالفت با تشکیل مجلس سنا، تقسیم زمین میان رعایا و جدایی دین از سیاست از جمله مسائلی بودند که دمکراتها بر آنها تأکید می‌کردند. آنان متأثر از دیدگاههای «سوسیال دمکراتها» بودند ولی برای جلوگیری از واکنش افکار عمومی، واژه «سوسیالیست» را از مرامنامه خود حذف کردند. ۱۲ مجلس دوم در مجموع از مشروطهخواهان میان‌هرو و تندرو و اشراف و ملاکین تشکیل شده بود. بنابه یک برآورد، در این

مجلس، تعداد زمینداران، رؤسای قبایل و دیوانسالاران قاجار، ۶۸ درصد افزایش یافت و تعداد روحانیون مخالف دربار و پیشه‌وران اصناف کاهش یافت. ۱۳ بر پایه جمع‌بندی دیگری، گروه اول ۸۳ درصد مجلس را در بر می‌گرفت. ۱۴

تحولات سیاسی این مقطع، برآیند رویارویی این دو حزب و موضع‌گیری‌های آنها درباره مسائل و سیاست‌های داخلی و خارجی کشور بود. بهار م‌نویسد: «حزب دمکرات با انگلیسها روابط خوبی داشت و مأمورین بریتانیا در ایالات به این حزب روی خوشی نشان م‌دادند و حزب اعتدال با روسها مناسبات خوب داشت. دولت تزاری با رجال متنفذ ایران و سرمایه‌داران دوست بود.» ۱۵ اما به نظر م‌رسد که این داوری و تقسیم‌بندی کلیت نداشته باشد.

پی نوشتها:

۱. منصوره اتحادیه. مجلس و انتخابات از مشروطه تا پایان قاجاریه. تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۷۵. صص ۱۱۹-۱۲۰.
۲. همان. ص ۱۳۱.
۳. یعنی اگر آباد شد بلبش م‌شویم و اگر خراب شد جغد آن م‌شویم.
۴. نصر تالله فتحی. زندگینامه شهید نیکنام ثقه‌الاسلام تبریزی. پیشین. صص ۴۹۹-۵۰۰.
۵. اتحادیه. مجلس و انتخابات. پیشین. ص ۱۳۲.
۶. همان. ص ۱۳۲.
۷. محمد مهدی شریف کاشانی. واقعات اتفاقیه در روزگار. به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان. تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۲. ج ۲. ص ۶۴۳.
۸. محمد تقی بهار. تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران. تهران، شرکت سهامی کتابهای جیبی، ۱۳۵۷. ج ۱. ص ۹.
۹. همان. ص ۱۰.
۱۰. پرواند آبراهامیان. ایران بین دو انقلاب. ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی و ل‌الایی. تهران، نشر نی، ۱۳۷۷. ص ۱۳۲.
۱۱. منصوره اتحادیه. مرامنامه‌ها و نظامنامه‌های احزاب سیاسی ایران در دومین دوره مجلس شورای ملی. تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۱.
۱۲. آبراهامیان. پیشین. ص ۱۳۰.
۱۳. جان فوران. مقاومت شکننده، تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سالهای پیش از انقلاب اسلامی. ترجمه احمد تدین. تهران، مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۷۷. ص ۲۸۲.
۱۴. همان. ص ۲۸۷.
۱۴۵. بهار. پیشین. ص ۱۲.

<https://www.cafetari.kh.com/news/49418/معاصر-ايران-رسمي-احزاب-گير-ي-شکل-دوره-اولين/>